

Original Article

A Study of Ancient Vocabulary not Included in Dictionaries in *Zakhire-ye Kharazmshahi*

Hosein Alinaghi¹

1. Introduction

In various Persian texts, it is still possible to encounter words that are not known and have not been included in Persian dictionaries. Sometimes, the meaning of some words in the texts is different from what is found in dictionaries or their pronunciation is not recorded correctly; therefore, it is necessary for every researcher who works in the field of Persian texts or edits old Persian manuscripts to research these words and reveal their meanings and correct pronunciation. This will make it less challenging and troublesome for other researchers to find new words and their meanings. While editing the book *Zakhire-ye Kharazmshahi*, the author came across words that were either not found in dictionaries or did not have an exact meaning or pronunciation. Therefore, he decided to examine these words and terms to determine their exact meaning and application. The aim of this research is to represent these ancient and lost words and also to give their correct meanings with regard to the text of *Zakhire-ye Kharazmshahi*, ancient Persian texts, the structure of words in the Persian language, and the study of various dictionaries. This research and study can make the work easier for editors and researchers of Persian texts who sometimes encounter unknown words, and can reveal some forgotten words, and words not included in dictionaries.

2. Literature Review

From the past to the present, researchers have been searching for unknown words or words not included in dictionaries and have tried to find and explain these words from ancient Persian texts. Perhaps the first person to undertake this task was the late Dehkhoda, who found many ancient words in his dictionary by

1. PhD in Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran; email: hoseinalinaghi@yahoo.com

 <https://orcid.org/0000-0002-2922-461X>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.241567.1429>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

studying ancient Persian texts. After him, Abdul Hossein Noushin wrote a dictionary to study difficult words in the *Shahnameh*, and Ali Rawa'ghi did this in his books *Unknown Words in the Shahnameh* and *Appendix of Persian Dictionaries. The Quranic Dictionary* under the supervision of Mohammad Jafar Yahaghi is also another research work in this field.

3. Methodology

In this study, the edited text of *Zakhire-ye-Kharazmshahi*, has been examined, and words that were unknown or less well-known in terms of structure and meaning in this text and were not included as entries in various Persian dictionaries have been examined. In order to obtain the correct meaning and usage of each of these words, attention has been paid to their etymological, structural, semantic, and contextual or functional issues. Also, with regard to reliable Persian and Pahlavi sources, an attempt has been made to explain their meaning and usage in the best possible way and to determine their pronunciation as much as possible. In this study, we have divided unknown words into four categories according to their type, form, and meaning: 1. Simple words that have not been included in dictionaries; 2. Compound words that have not been included in dictionaries; 3. Words that have been included in dictionaries, but their meaning or pronunciation is different in the text; 4. Familiar words with older forms.

4. Results and Discussion

As mentioned, in this study, unknown words were divided into four categories according to their type, form, and meaning: 1. The first group are simple words that have been left out of dictionaries for whatever reason, and lexicographers have either not encountered them throughout the history of the Persian language, or these words did not exist in their own language and dialect. In any case, these words exist in some texts and cannot be simply ignored; 2. The second group are compound words that have not been included in dictionaries; these words are formed from combinations of meaningful or meaning-making words (prefix and suffix); of course, not every compound word can be placed in this category; only words that have a specific meaning and use or are a specific name for something are placed in this category. 3. The third group are words that appear in dictionaries, but their meaning or pronunciation is different in the text; These words differ in meaning or pronunciation from what is found in dictionaries, and by carefully examining the text, another meaning and pronunciation can be considered for them. Their meaning has been recovered according to the context, and their pronunciation according to their meaning, structure, and form in the manuscripts. 4. The fourth group is familiar words that have been entered into the text in older forms; these types of words have a familiar form that exists in dictionaries; but an older form of them appears in manuscripts that has not been entered into dictionaries. Examining these words is very important in terms of the history of the Persian language and showing the evolution of words.

5. Conclusion

In this research, it was found that there are various words in our ancient texts, including *Zakhire-ye Kharazmshahi*, which can be found using ancient Persian manuscripts and their meaning, pronunciation, and structure can be examined. This research shows some forgotten or leftover words from Persian dictionaries and shows us the breadth of words in the Persian language. It also shows the structure and chain of evolution of some words, as well as different or ancient forms of a word throughout the history of the

Persian language. The results of such research can pave the way for researchers and editors of ancient Persian texts and help them discover the meaning of unknown and ancient words.

Keywords: Ancient vocabulary, Zakhire-ye Kharazmshahi, Persian dictionaries

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۸، شماره ۲، (پیاپی ۸۹ / ۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۴

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۴۳ تا ۶۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

بررسی واژه‌های کهن جامانده از فرهنگ‌ها در ذخیره خوارزمشاهی

حسین علینقی^۱

چکیده

با بررسی متون گذشته زبان فارسی و همچنین دستنویس‌های کهنی که در تصحیح این متون از آنها استفاده نشده است، گاه به واژه‌هایی برخورد می‌کنیم که در هیچ فرهنگ‌نامه یا لغت‌نامه‌ای دیده نمی‌شوند و پژوهشگر باید برای یافتن معنا و مفهوم آن، کاوش و کندوکاو فراوانی انجام دهد. همچنین معنای برخی از واژه‌ها در این متن‌ها با معنایی که در فرهنگ‌ها برای آنها آمده، متفاوت است. بنابراین ضرورت بررسی و واکاوی در معنا و ساختار این گونه واژه‌ها بسیار احساس می‌شود. این گونه پژوهش‌ها می‌تواند برخی واژه‌های فراموش شده یا جامانده از فرهنگ‌های فارسی را باز نماید تا کار مصححان و پژوهشگران متون فارسی آسان‌تر شود و هنگام برخورد با واژه‌ای ناشناخته به معنا و کاربرد آن پی ببرند. در کتاب ارزشمند ذخیره خوارزمشاهی برخی واژه‌های ناشناخته که در واژه‌نامه‌های مختلف زبان فارسی به‌عنوان مدخل وارد نشده‌اند، وجود دارد که باید بازشناسانده شوند. در این پژوهش با جست‌وجو در فرهنگ‌های مختلف فارسی، عربی، پهلوی و انگلیسی، و بررسی ساختار و تحول واژه‌ها از زبان پهلوی تا فارسی دری، سعی شده است معنا، کاربرد و تلفظ صحیح برخی واژه‌های ناشناخته یا جامانده از فرهنگ‌ها نمایانده شود. این واژه‌ها در این پژوهش به چهار دسته تقسیم شده‌اند که برخی از آنها واژه‌های ساده و مرکب‌اند و برخی دیگر صورت‌های جدید یا تلفظ‌های دقیق از واژه‌هایی شناخته شده‌اند. این بررسی نشان می‌دهد که هنوز در تاریخ زبان فارسی واژه‌هایی وجود دارند که باید بازنمایی شوند. همچنین بررسی این نوع واژه‌ها می‌تواند گستره لغات زبان فارسی، مراحل دگرگونی و

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی قزوین، ایران. hoseinalinaghi@yahoo.com

 <https://orcid.org/0000-0002-2922-461X>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.241567.1429>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

تحول واژه‌ها، و گونه‌های مختلف یک واژه را نشان دهد.

کلیدواژه‌ها: واژه‌های کهن، ذخیره خوارزمشاهی، فرهنگ‌های فارسی

۱. مقدمه

در متون گوناگون زبان فارسی هنوز هم ممکن است به واژه‌هایی برخورد کرد که شناخته نشده‌اند و در فرهنگ‌ها ورود پیدا نکرده‌اند. گاهی نیز معنای برخی از واژه‌ها در متن‌ها با آنچه در فرهنگ‌ها آمده متفاوت است یا تلفظ آنها درست ثبت نشده‌است؛ از این رو لازم است هر پژوهشگری که در زمینه متون زبان فارسی فعالیت می‌کند یا به تصحیح دستنویس‌های کهن فارسی می‌پردازد، درباره این واژه‌ها تحقیق کند و معانی و تلفظ صحیح آنها را باز نماید. این کار باعث می‌شود تا پژوهشگران دیگر در یافتن واژه‌های تازه و معانی آنها دچار چالش و دردسر کمتری شوند.

کتاب ذخیره خوارزمشاهی از جمله متون کهن فارسی است که به سال ۵۰۴ق توسط دانشمند بزرگ ایرانی، سیداسماعیل بن حسن حسینی جرجانی (گرگانی) به رشته تحریر درآمده‌است. این کتاب از کامل‌ترین و جامع‌ترین منابع طب سنتی به شمار می‌رود که به نوعی دایرةالمعارف طب فارسی است. ذبیح‌الله صفا (۱۳۸۷، ج ۲: ۳۱۵) یکی از دلایل اهمیت جرجانی را در این می‌داند که مهم‌ترین آثار طبی را در زبان فارسی پدید آورد و جمیع مباحث مربوط به دانش پزشکی را در آنها به بحث گذاشت و بسیاری از اصطلاحات پارسی را در این علم در کتاب‌های خویش گرد آورد. همچنین نظامی عروضی (بی‌تا: ۱۰۸) که چهارمقاله‌اش کمتر از ۵۰ سال پس از نگارش ذخیره، تألیف شده، کتاب‌های مختلف جرجانی را به‌عنوان کتب مرجع علم پزشکی برمی‌شمرد و خواندن ذخیره خوارزمشاهی را به‌عنوان کتاب گسترده طبی، همراه با قانون ابن سینا توصیه می‌کند.

دلیل دیگر اهمیت و شهرت این کتاب، وجود دستنویس‌های فراوان آن در ایران و جهان است. در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) حدود ۲۴۰ نسخه خطی از ذخیره خوارزمشاهی معرفی شده‌است که البته بیشتر آنها ناقص‌اند یا افتادگی‌های فراوانی دارند (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱۶). با وجود این، کتاب ذخیره تا همین چند سال پیش به صورت کامل و دقیق و با تصحیح انتقادی به چاپ نرسیده بود. بدین ترتیب برخی از واژه‌های این اثر مهم، با وجود همه تلاش‌های مرحوم دهخدا، از چشم متن‌پژوهان و فرهنگ‌نویسان دور مانده یا به اشتباه معنا شده‌است.

نگارنده تصحیح انتقادی این کتاب را با استفاده از دستنویس‌های معتبر و کهن باقیمانده از آن انجام داده و برای این کار از دو دستنویس معتبر با نشانه‌های اختصاری «اس» و «س» استفاده کرده‌است. دستنویس معتبر «اس» متعلق به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران توسط «عبدالكافی بن ابی البرکات» به سال ۵۸۲ق کتابت شده که دستنویسی کامل، کم‌غلط و خوش خط است و حسن تاج‌بخش در سال ۱۳۸۹ چاپ عکسی آن را انجام داده‌است. دستنویس «س» نیز که مورخ ۶۰۳ را در پایان دارد، دست‌نویسی است معتبر که سعیدی سیرجانی آن را به صورت چاپ عکسی منتشر کرده‌است (نک: جرجانی، ۱، ج ۱۳۹۵).

نگارنده در خلال تصحیح این کتاب به واژه‌هایی برخورد کرد که یا در واژه‌نامه‌ها نیامده بودند یا معنا و تلفظ دقیقی از آنها وجود نداشت. از این رو بر آن شد تا این واژه‌ها و اصطلاحات را بررسی کند تا معنا و مصداق دقیق آنها مشخص شود. هدف از این پژوهش بازنمایی این واژه‌های کهن و از یادرفته و نیز به دست دادن معانی درست آنها با توجه به متن ذخیره، متون کهن فارسی، ساختار واژه‌ها در زبان فارسی و بررسی فرهنگ‌های گوناگون است. این پژوهش و بررسی می‌تواند کار را برای مصححان و پژوهشگران متون فارسی که گاه با واژه‌های ناشناخته‌ای مواجه می‌شوند، آسان‌تر کند و برخی واژه‌های فراموش شده و جامانده از فرهنگ‌ها را نشان دهد.

۲. پیشینه پژوهش

از گذشته تا کنون پژوهشگران به یافتن واژه‌های ناشناخته یا جامانده از فرهنگ‌ها پرداخته‌اند و کوشیده‌اند تا از متن‌های کهن فارسی، این واژه‌ها را پیدا کنند و شرح دهند. شاید اولین کسی که به این کار همت گمارد، مرحوم دهخدا باشد که در لغت‌نامه‌اش بسیاری از واژه‌های کهن را با بررسی متون کهن فارسی به دست داده‌است. پس از او نوشین واژه‌نامک را در بررسی واژه‌های دشوار شاهنامه نگاشت و رواقی در کتاب واژه‌های ناشناخته در شاهنامه و ذیل فرهنگ‌های فارسی به این کار پرداخت. فرهنگنامه قرآنی زیر نظر یاحقی نیز از دیگر پژوهش‌ها در این زمینه است.

از پژوهش‌های جدید نیز می‌توان به مقاله خامسی‌هامانه و دیگران (۱۳۹۱) با عنوان «جستاری در کهن‌واژگان مشترک تفسیر قرآن کمبریج با اشعار سبک خراسانی» و مقاله حجتی نجف‌آبادی و دیگران (۱۳۹۸) با عنوان «معرفی شرح فصوص الحکم محب‌الله اله آبادی و بررسی واژه‌های مهجور فارسی آن» اشاره کرد که به برخی واژه‌های کهن زبان فارسی در این کتاب‌ها اشاره کرده‌اند. نصری (۱۳۸۹) فرهنگی از برخی واژه‌های دشوار و تعابیر پزشکی و دارویی سه کتاب نخست ذخیره خوارزمشاهی را در رساله دکتری خود فراهم کرده‌است. دیگر پژوهش‌ها نیز بیشتر به واژه‌های پزشکی ذخیره پرداخته‌اند و در آنها درباره واژه‌های کهن ذخیره صحبتی به میان نیامده‌است.

۳. روش پژوهش

در این پژوهش متن تصحیح‌شده ذخیره خوارزمشاهی بررسی شده‌است و واژه‌هایی که از نظر ساختار و معنا در این متن، ناشناخته یا کمترشناخته بودند و در واژه‌نامه‌های مختلف زبان فارسی به‌عنوان مدخل وارد نشده بودند، مورد بررسی قرار گرفته‌است. برای به‌دست‌آوردن معنا و کاربرد صحیح هر یک از این واژه‌ها به مسائل ریشه‌شناختی، ساختاری، معناشناختی و بافتی یا کاربردی آنها توجه شده‌است. همچنین با توجه به منابع معتبر فارسی و پهلوی، سعی شد معنا و کاربرد آنها به بهترین شکل توضیح داده شود و شکل تلفظ آنها تا آنجا که ممکن است، مشخص گردد.

در این بررسی واژه‌های ناشناخته را با توجه به نوع، شکل و معنایشان به چهار دسته تقسیم کرده‌ایم: ۱. واژه‌های بسیط یا ساده‌ای که در فرهنگ‌ها نیامده‌اند؛ این واژه‌ها به هر دلیلی از فرهنگ‌ها جامانده‌اند و فرهنگ‌نویسان در طول تاریخ زبان فارسی یا به آنها برخورد نکرده‌اند یا این واژه‌ها در زبان و گویش خودشان هم وجود نداشته‌است. در حال این واژه‌ها در برخی متون وجود دارند و نمی‌توان از آنها به‌سادگی گذشت. ۲. واژه‌های مرکبی که در واژه‌نامه‌ها وارد نشده‌اند؛ این واژه‌ها از ترکیب واژه‌های معنادار یا معناساز (وندها) تشکیل می‌شوند؛ البته هر واژه مرکبی را نمی‌توان در این دسته قرار داد؛ تنها واژه‌ای که معنا و کاربرد خاصی دارد یا نام خاصی برای نامیدن چیزی است، در این دسته قرار می‌گیرد. ۳. واژه‌هایی که در واژه‌نامه‌ها آمده‌اند، ولی معنا یا تلفظ آنها در متن متفاوت است؛ این‌گونه واژه‌ها در معنا یا تلفظ با آنچه در فرهنگ‌ها آمده‌اند، متفاوت‌اند و با دقت در متن می‌توان معنا و تلفظ دیگری برای آنها در نظر گرفت. معنای آنها با توجه به بافت متن، و تلفظ آنها با توجه به معنا، ساختار و شکل آنها در دستنویس‌ها بازیابی شده‌است. ۴. واژه‌های آشنا با صورت‌های کهن‌تر؛ این نوع واژه‌ها صورت آشنایی دارند که در واژه‌نامه‌ها وجود دارند؛ ولی صورت کهن‌تری از آنها در دستنویس‌ها آمده که در فرهنگ‌ها وارد نشده‌است. بررسی این واژه‌ها از نظر تاریخ زبان فارسی و نشان‌دادن سیر تحول واژه‌ها بسیار مهم‌اند.

در ذیل هر دسته نیز واژه‌های مربوط به آن را دسته‌بندی کرده‌ایم و هریک را جداگانه از نظر ساختار، تلفظ، معنا و کاربرد بررسی کرده و بازشناسانده‌ایم.

۴. بررسی واژه‌ها

همان‌طور که اشاره شد، واژه‌های بررسی‌شده در چهار دسته قرار گرفته‌اند که در ادامه هریک از آنها به‌ترتیب در دسته‌بندی مخصوص خود، توضیح داده می‌شوند.

۴-۱. واژه‌های جامانده از فرهنگ‌ها

پژارده / پژارده

واژه «پژارده» یا «پژارده» چندین بار در ذخیره آمده است از جمله در این عبارت: «پس پدید آمد که اندر عضو مفلوج قوتی است که زندگی در وی نگاه می‌دارد تا هرگاه که علت زایل گردد، حس و حرکت بازآید. و اندر حال مفلوجی، به سبب آن که آن قوت با وی باشد، شایسته و پژارده قبول حس و حرکت اختیاری باشد» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۲۲۸). این واژه در دستنویس‌های ذخیره به شکل «بژارده» یا «بژارده» آمده است و به هیچ شکلی یعنی پژارده، بزارده، پژارده، پژارده و حتی مصادر آنها، در واژه‌نامه‌ها دیده نشد؛ واژه‌ای به صورت «پژارته» در گویش خوانساری وجود دارد که در معنای پر و آکنده است (آذرلی، ۱۳۸۷: ۸۱)؛ این واژه از نظر ظاهری نزدیک به واژه مورد بحث ماست، ولی معنای آن به بافت جمله ما نزدیک نیست.

اما واژه‌ای به شکل «بچارده» با معنی آماده و مهیا کرده در لغت‌نامه دهخدا آمده که هم از نظر شکلی و هم معنایی به واژه «پژارده» نزدیک است. این واژه از مصدر «بچاردن» بارها در تفسیر روض الجنان و روح الجنان آمده است: «اگر نکنی و خود نکنی، بترسی از دوزخ؛ آن که همزمش مردم باشد و سنگ‌ها بچارده‌اند برای کافران (رازی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۱۶۱)؛ «چون مؤمن را وفات نزدیک برسد، خدای تعالی آنچه برای او بچارده باشد، به او نماید (همان: ۲۶۰)؛ و بترسید از آن آتش که برای کافران بچارده‌اند (همان، ج ۵: ۶۵). البته می‌توان این واژه را «بچارده / پچارده» نیز تلفظ کرد، زیرا در متون قدیم معمولاً حرف «پ» به شکل «ب» و «چ» به شکل «ج» نگاشته می‌شده است. همچنین «بَسارده» به معنی زمین آماده کشت در فرهنگ‌ها یاد شده است که از نظر معنایی و شکلی به این واژه نزدیک است.

با نگاه به فرهنگ‌های زبان پهلوی، مصدرهای مختلفی برای معنی آماده کردن دیده می‌شود که یکی از آنها «پَزافتن» (pazāftan) است (فروه‌وشی، ۱۳۸۱: ۱۳). این واژه در فرهنگ مکنزی (۱۳۷۳: ۱۲۴) و منصوری (۱۳۹۶: ۲۷۷) با تشدید «ز» (pazzāftan) و به معنای پزاندن و عمل آوردن آمده است که همان معنی آماده کردن را می‌دهد. ممکن است واژه «پژارده» یا «پژارده» از این مصدر ساخته شده و در آن واج «ف» به «ر» تبدیل یافته باشد: پَزارته / پژارته. تغییر «ت» به «د» نیز در برخی مصادر اتفاق می‌افتد، مانند ویزوستن / ویزوستن که با تغییرات واجی به پژوهیدن تبدیل یافته است (مکنزی، ۱۳۷۳: ۲۱۰). بنابراین اگر این حدس صحیح باشد، مشخص می‌شود که واج نخست این واژه «پ» است و با فتحه آغاز می‌شود و تلفظ «بچارده» در لغت‌نامه صحیح نیست و تلفظ «بَسارده» صحیح‌تر است؛ اما واج دوم مشخص نمی‌شود، زیرا در پهلوی واج مخصوصی برای آوای «ژ» وجود نداشته است (نک: آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۹).

به هر ترتیب، به نظر می‌رسد واژه «پژارده / پژارده / پچارده / بچارده» که همه صورت‌های آن از واژه‌نامه‌ها جا مانده‌اند، واژه‌ای مخصوص برای بخشی از سرزمین ایران بوده است. این منطقه با توجه به رازی و جرجانی بودن نویسندگان، احتمالاً از ری تا گرگان را شامل می‌شده و مربوط به خراسان بزرگ نمی‌شده است؛ زیرا این واژه در لغت فرس اسدی توسی که اهل خراسان بوده، نیامده است. معنای آنها را نیز با توجه به آنچه در ذخیره، تفسیر ابوالفتح رازی و فرهنگ‌های پهلوی آمده، می‌توان شایسته، برانزده، آماده و مهیا دانست.

درهیدن

جرجانی در انواع دردها و آلم‌ها می‌گوید: «دوازدهم آلمی باشد که می‌درهد و به تازی ضربان گویند» (۱۳۹۵، ج ۱: ۴۰۴). واژه «می‌درهد» در دو دستنویس معتبر ذخیره و برخی دیگر از دستنویس‌ها به همین شکل آمده و نوع تلفظ آن از دستنویس اس برداشته شده است که ممکن است دقیق نباشد. در برخی دستنویس‌های دیگر ذخیره به جای این واژه، «می‌زند» یا «می‌دوزند» آمده که صحیح نمی‌آید. مصدر «درهیدن» یا «درهدن» نیز در

هیچ یک از فرهنگ‌های فارسی وارد نشده است و شکیبی گیلانی هم در فرهنگش با توجه به معنایی که خود جرجانی آورده، آن را ضربان و تپیدن معنی کرده است (۱۳۶۳: ۳۹).

در فرهنگ‌های پهلوی نیز تنها منصوری، مصدری به صورت «دراهدیدن» (drāhīdan) آورده و آن را «فریادزدن» معنی کرده است (منصوری، ۱۳۸۴: ۱۳۱)؛ این مصدر را بدین معنا می‌توان صورت دیگری از «درایدیدن» دانست که در فرهنگ‌های فارسی برهان و ناظم‌الاطبا به معنای سخن‌گفتن، آوازکردن و بانگ‌کردن آمده است.

اما به نظر می‌رسد که این واژه تغییر یافته مصدر «دریدن» یا صورت کهن این واژه باشد، همچنان که دریدن نیز از ریشه درد برگرفته است (آریان‌پور، ۱۳۸۴: ۲۷۱) و معنی این واژه در جمله مورد بحث به «درد» نزدیک است. دریدن در پهلوی با تشدید واج «ر» (darrīdan) نیز آمده است (مکنزی، ۱۳۷۳: ۲۴۲) که می‌توان گفت در برخی گویش‌ها واج دوم به «ه» تبدیل شده و تلفظ آن درهیدن (darhīdan) شده و با توجه به تلفظی که در دستنویس اس آمده، در برخی گویش‌ها به «دزهیدن» تبدیل یافته است.

معنای این واژه هم در این جمله با توجه به معانی «ضربان» در لغت‌نامه دهخدا مشخص می‌شود: دهخدا به نقل از تاج‌المصادر و المصادر، «ضربان» را «جستن ریش و جراحت از درد» معنی کرده است. ایشان احتمالاً با توجه به کتاب جامع‌المفردات ابن بیطار آن را «تیر کشیدن» و «فغ‌فغ کردن» که همان «زُق‌زُق کردن» است نیز معنا کرده‌اند. بدین ترتیب معنای «درهیدن» همان تیر کشیدن یا زُق‌زُق کردن از درد می‌شود.

آرک / ارک

در ذخیره آمده است: «تدبیر آسان برآمدن دندان کودک این است که آرک او را یعنی آن موضع را که رُستنگاه دندان است، به چیزهای نرم و چرب می‌مالند» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۴: ۱۸۱۴). این واژه در فرهنگ‌های فارسی نیامده و در واژه‌نامه‌های پهلوی هم یافت نشد؛ اما در فرهنگ گویش‌های ایران سه واژه شبیه به آن وجود دارد: نخست واژه «آروک / آروک» در گویش فاینی، دیگری واژه «آریک» در گویش بیرجندی و سه‌دیگر «آریک» در گویش استان کرمان که در معنای «لته» یا «آرواره» هستند (آذرلی، ۱۳۸۷). این سه واژه هم‌معنای واژه‌ای هستند که در ذخیره آمده است. واژه «آروک» به همین معنا در هدایة‌المتعلمین وجود دارد: «درد دندان را بنشانند و آروک را سخت کنند» (۱۳۷۱: ۳۰۲) همچنین: «گلاب به دهن اندر باید گرفتن تا خون نکشاید از آروک، چه این جای‌ها ضعیف بوند» (همان: ۴۵۶). همچنین در فرهنگ جامع زبان فارسی (۱۳۹۴: ۵۷۸) که هنوز کامل نشده و تنها سه جلد آن به چاپ رسیده است، مدخل آرک به معنای دندان آسیا وارد شده و آن را صورت دیگری از آروک / ارک دانسته‌اند که معنایی غیر از لته یافته است؛ اما معنای این واژه در ذخیره، دندان آسیا نیست و همان لته است که با سه واژه پیشین به یک معناست.

درباره ریشه این واژه می‌توان گفت که احتمالاً «آرک / ارک» از اصل لاتین یا یونانی «arcus» به معنای قوس و کمان گرفته شده است (Ayto, 2005) و به نظر می‌رسد این بخش را مؤلف کتاب ذخیره و هدایه بدون آن که ترجمه کنند، از اصل کتاب یونانی یا ترجمه آن آورده و آن کتاب هم احتمالاً آن را ترجمه نکرده است. در زبان انگلیسی نیز «arch» به همین معناست و «dental arch» به معنای قوس و کمانی است که دندان‌ها بر روی آن قرار می‌گیرند (Hornby, 2015). به‌هر ترتیب «آرک / ارک» در اینجا اصطلاحی پزشکی در طب سنتی است که هنوز هم کاربرد دارد. بنابراین محتمل است این واژه از اصل یونانی آن وارد ایران شده و در برخی گویش‌ها راه یافته باشد؛ همچنان که به معنای لته باقی مانده و از آن استفاده می‌شود. احتمال دیگر آن است که این واژه تغییر یافته آرواره در فارسی یا «ērwārag» در پهلوی باشد که در برخی گویش‌ها مانند لکی به صورت آرو

(ایزدپناه، ۱۳۶۷: ۳) یا آرن (آذری، ۱۳۸۷: ۳) درآمده‌اند و در گویش‌های دیگر به آرک / آریک / آروک تغییر یافته‌اند.

وَق

«ضفدع را اندر بعضی شهرهای خراسان "وق" گویند» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۴: ۱۷۸۶). این واژه در فرهنگ‌های فارسی و پهلوی نیامده‌است و مشخص است که مربوط به زبان محلی خراسان می‌باشد؛ این واژه بدین شکل در فرهنگ گویش‌ها نیز یافت نشد؛ بنابراین احتمالاً واژه‌ای کهن و متروک است. البته صورت‌های دیگر این واژه به شکل «بق» در گویش بختیاری (ارشادی، ۱۳۸۸: ۱۹۲) و گویش شوشتری (نیرومند، ۱۳۵۵: ۳۸) و همچنین به صورت «وک» در گویش مازنی (حجازی‌کناری، ۱۳۷۴: ۱۰۶) به معنای قورباغه یا وزغ آمده‌است که نشان از قدمت این واژه در گویش‌های ایرانی دارد.

در جایی دیگر در دستنویس اس، آمده‌است: «ضفدع را به شهر مرو "وق" گویند»؛ (همان، ج ۲: ۸۳۹)؛ این جمله در تصحیح جلد دوم به پاورقی رفته‌است. درهرحال از این دو جمله مشخص می‌شود که در برخی شهرهای خراسان مانند مرو، «وزق / وزغ» را «وق» می‌گفته‌اند یا شاید هنوز هم می‌گویند.

۴-۲. واژه‌های مرکب جامانده از فرهنگ‌ها

بیچاک / بی‌چاک

«علک را به پارسی اندر شهر من بیچاک گویند و بیچاک چیزی باشد که از کشیدن، نشکند و نگسلد» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۱۸۰). در دستنویس‌های ذخیره این واژه یا بدون نقطه است یا به صورت «بیچاک» و «بنچاک» نوشته شده‌است. چنین واژه‌هایی در واژه‌نامه‌ها دیده نشد و صورت‌های محتمل دیگر مانند «بیچاک»، «پنچاک»، «پنچاک» و «بنچاک» و... نیز یافت نشدند. صورت محتمل دیگر، واژه «بیچاک» است که در فرهنگ‌ها به معنی پیچ‌وخم، طزه و زلف، حلقه، پیچ‌دار و پیچش شکم آمده‌است (دهخدا، ۱۳۷۷)؛ اما هیچ یک از این معانی با معنی واژه در جمله مورد نظر هم‌خوان نیست. جالب آن است که مرحوم دهخدا این واژه را در ذخیره «بیچاک» خوانده‌اند و با توجه به سخن جرجانی یکی از معانی آن را علک آورده؛ درحالی که علک هیچ‌گاه به معنی پیچش شکم یا دیگر معانی‌ای که بالاتر ذکر شد، در واژه‌نامه‌ها نیامده‌است.

با توجه به گفته جرجانی، این واژه به احتمال زیاد جزو واژه‌های گویش گرگانی یا طبری (مازندرانی) بوده و به همین دلیل در فرهنگ‌های فارسی وارد نشده‌است؛ البته این واژه در فرهنگ واژه‌های گرگانی (کیا، ۱۳۳۰) و دیگر فرهنگ‌های گویشی نیز نیامده که احتمال کهن بودن و متروک شدن آن را می‌دهد.

در فرهنگ نظام (۱۳۶۲) درباره «چاک» این‌چنین آمده‌است: «در زبان ولایتی مازندران دو طرف رودخانه که پر از سنگ و ریگ و شن است که در موقع زیادت آب زیر آب می‌رود و در غیر آن خشک است». این معنا هم با آن که از گویش مازنی است، کمکی به ما نمی‌کند. بنابراین واژه‌نامه‌ها در معنای این کلمه ما را یاری نمی‌رسانند؛ اما می‌توان این واژه را با توجه به بافت متن و ساختار آن معنا کرد. احتمال دارد این واژه از «بی» به‌علاوه واژه «چاک» ساخته شده باشد: «بیچاک / بی‌چاک»، «چاک» در معنای شکاف، ترک و دریدگی در واژه‌نامه‌ها آمده و پیشوند «بی» نیز در معنای نفی است؛ بنابراین معنای این واژه «بدون شکاف و ترک» می‌شود که با آنچه در متن ذخیره آمده و همچنین خاصیت و صفت علک و صمغ که یکنواخت و بدون ترک و شکاف هستند، هم‌خوان است. جرجانی نیز در معنای آن گفته‌است هر چیزی که از کشیدن، دچار چاک و شکاف و شکست و پارگی نمی‌شود؛ مانند علک یا صمغ.

پُختی

در ذخیره آمده است: «اندر نان او گشنیز خشک همی فرمایند کردن و اگر اندر طعام‌های پُختی، گشنیز تر می‌کنند، صواب باشد (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۳: ۱۳۷۶). واژه «پختی» در فرهنگ‌های فارسی و پهلوی نیامده است و با توجه به بافت کلام، این واژه مسلماً «پُختی» به معنای شتر دوکوهانه هم نیست. به نظر می‌رسد این واژه ترکیبی از بن گذشته «پختن» به علاوه «ی» (i) نسبت است؛ این گونه ساخت واژه مربوط می‌شود به دوره پهلوی که گاهی «ی» نسبت، به آخر بن گذشته می‌چسبد و معنای اسم می‌دهد؛ مانند واژه «خوردی» (xwardīg) که در پهلوی به معنای خوراک است (مکنزی، ۱۳۷۳) و بقایای آن در متون دری قرن ۴ و ۵ به معنای شوربا و آش نیز دیده می‌شود: «اما گوشت نمک‌سو گرمی و خشکی بیش دارد و گوشت او مردم را بهتر که خوردی اوی (موقّ هروی، ۱۳۴۸: ۲۹۰): «چون بر او ریخت قطره‌ای خوردی / گفت هیبهات خون خود خوردی» (سنایی، ۱۳۸۲: ۳۰۴). بنابراین می‌توان این واژه را به معنای هر خوراک پخته‌شده یا هر چیز پخته‌شده دانست که بافت سخن نیز این معنا را تأیید می‌کند.

شَبیبی

«نوعی آلوی خرد است به مرو، آن را آلو عقیق گویند و به نشابور نلک شبیبی گویند» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۹۲). نلک یا نلک، نوعی آلوی کوهی است؛ اما صفتی که برای آن آمده است، در واژه‌نامه‌ها دیده نشد. این واژه در دو دستنویس معتبر مانند هم آمده و در هر دو دستنویس، تنها دو نقطه در زیر آن قرار گرفته که معلوم نیست برای حرف دوم است یا سوم؛ اما با توجه به آلو عقیق که پیش از آن آمده، می‌توان حدس زد که این واژه، صفت نسبی از واژه «شبه» (با «ه» بیان حرکت) است. معنای شبه در برهان قاطع به‌طور مختصر چنین است: «سنگی سیاه و براق باشد و در نرمی و سبکی همچو کاه‌با است». شبه با لفظ عقیق در این جمله تناسب دارد و هنگامی که «ی» (i) نسبت به آن افزوده می‌شود، به‌صورت شبه‌ای (به معنای مانند شبه) درمی‌آید که در صورت نوشتاری گذشته «شَبیبی» نوشته می‌شود. بنابراین نلک شبیبی به معنای آلوی کوهی‌ای است که به رنگ و شکل سنگ شبه می‌باشد.

سبوس آب

«سبوس آب و نظرون روده را از ثفل پاک کند» (همان، ج ۲: ۸۵۲). واژه سبوس آب که چندین بار در ذخیره آمده است، در فرهنگ‌ها یافت نشد. صورت سبوساب نیز در واژه‌نامه‌ها و فرهنگ‌گویی‌ها دیده نشد. تنها دهخدا در معنای واژه «خزیره»، معنی «سبوساب» را از فرهنگ مجمل‌اللغه برای آن آورده است؛ این در حالی است که این کتاب، فرهنگی عربی به عربی است و بر نگارنده مشخص نشد مجمل‌اللغه مرحوم دهخدا چه کتابی بوده است. اما در فرهنگ طبری بحرالجواهر (۱۳۸۷: ۱۵۳) در ذیل واژه خزیره آمده: «آبگوشتی است که از آب صاف‌شده سبوس، پخته می‌شود که در فارسی به آن سبوسبا می‌گویند». احتمال این که سبوسبا و سبوس آب یک معنا داشته باشند زیاد است. ولی درهرحال این واژه به شکل سبوس آب در فرهنگ‌های فارسی نیامده است.

با توجه به ترکیب (سبوس + آب)، می‌توان دو معنا برای این واژه مرکب در نظر گرفت: ۱. آبی که از سبوس گرفته می‌شود؛ ۲. آبی که در آن سبوس پخته باشند. معنای اول دور از ذهن است، زیرا به نظر نمی‌رسد بتوان آبی از سبوس گرفت؛ همچنین معمولاً این ترکیب مثل نخودآب، به آبی گفته می‌شود که در آن چیزی پخته باشند؛ بنابراین معنای دوم بهتر است که به معنای سبوسبا در بحرالجواهر نیز نزدیک است.

نارسود / نارسو

در ذخیره درباره ویژگی‌های گوشت نمک‌سود و قدید می‌خوانیم: «اما نمک‌سود گرم و خشک باشد، به سبب نمک؛ و دیر گوارد و غذا بیشتر دهد و قدید به سبب توایل که در وی باشد، گرم‌تر باشد و نارسود گرم نباشد» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۵۳). واژه «نارسود» در دستنویس «اس» یا «نارسو» که در

دستنویس «س» آمده، در فرهنگ‌ها وارد نشده است. با توجه به عبارت و ترکیب آن می‌توان احتمال داد که این واژه از ترکیب «نار + سود» تشکیل شده است. «نار» به معنی انار است و «سود» به معنی ساییده؛ بدین ترتیب می‌توان آن را چنین معنی کرد: چیزی است که با انار یا آب یا رب انار ساییده شده باشد یا چیزی که در آب انار خوابانده باشند. بنابراین با توجه به بافت سخن، منظور مؤلف به احتمال زیاد گوشتی بوده که با انار یا آب آن ساییده شده یا آن را در آب انار خوابانده و بعد خشکش کرده‌اند.

آلوگک

«آلوگک و نیشو سرد است به اول درجه دوم، و تر است به آخر درجه دوم» (همان، ج ۲: ۵۹۱). آلوگک که به صورت آلوکک، آلوگک و آلوگک نیز می‌توان آن را خواند، در واژه‌نامه‌ها نیامده است. این واژه به احتمال زیاد باید آلوگک باشد، به این دلیل که اگر این واژه را تشکیل یافته از آلو + (ک) بدانیم، احتمال آن که واج میانجی آن «گ» باشد، بیشتر است؛ مانند واژه بچگک (= بچه + ک) در گویش خراسانی.

نیشو نیز به معنی نوعی آلو یا آلوچه در فرهنگ‌ها وارد شده است. بدین ترتیب آلوگک با توجه به بافت سخن و همراهی اش با نیشو، به احتمال زیاد همان آلوچه یا نوعی آلوی کوچک است.

۳-۴. واژه‌هایی با معنا یا تلفظ دیگر

برافرودی

در ذخیره آمده است: «برافرودی این همه به سبب برافرودی مزاج‌ها است» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۵۰). این واژه چند بار دیگر نیز در این کتاب به چشم می‌خورد. در فرهنگ سروری و انجمن‌آرا «بروفرود» بدون نشانه تلفظی به معنی فراز و نشیب آمده و در برهان نیز «بروفرود» به همین معنی آورده شده است؛ ولی برافرود و برافرودی را نیاورده‌اند. این واژه در آندراج با تلفظ «برافرود» به معنی زیربالا و سرازیر و در ناظم‌الاطبا با همین تلفظ به معنی درهم و برهم و مخلوط آمده است. دهخدا نیز در تلفظ این واژه، صورت اخیر را برگزیده و مدخل «برافرودی» را نیز افزوده و آن را دگرگونی و اختلاف معنی کرده و دو شاهد از همین کتاب ذخیره برای آن آورده است.

با توجه به این معانی و عبارت کتاب ذخیره مشخص می‌شود که تلفظ این واژه به صورت «برافرود» و «بروفرود» است، نه آنچه در لغت‌نامه‌ها آمده؛ زیرا با توجه به معنی، این واژه از پیوند «بر + ا + فرود/ بر + و + فرود» ساخته شده است که در آن «ا» یا «اُ» که به شکل «و» نمود می‌یابد، میان‌وند هستند. رواقی نیز آن را با همین تلفظ ضبط کرده (۱۳۸۱: ۵۲)، ولی اشاره‌ای به ساختار آن نکرده است. در نتیجه دهخدا و دیگران در ضبط تلفظ این واژه اشتباه کرده‌اند. البته معنایی که در فرهنگ‌ها برای این واژه آمده، درست است و درست‌تر آن که آن را مترادف «بروفرود» بدانیم و «فراز و نشیب»، «بالا و پایینی» و «تفاوت» معنا کنیم.

ژاغر

در ذخیره آمده است: «چون ژاغر که اندر فرغانه و بعضی نواحی خوارزم باشد» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۲۵۸). ژاغر به معنی چینهدان مرغان در فرهنگ‌ها یاد شده، ولی به عنوان نوعی بیماری نیامده است. به نظر می‌رسد که جرجانی در اینجا از این واژه برای نام‌گذاری یک بیماری بهره برده باشد. او این واژه را برای زایدی‌ای مانند چینهدان مرغ که زیر گلو و در ناحیه حنجره ایجاد می‌شده و در شهر فرغانه شایع بوده است، به کار برده و آن را به عنوان نامی برای این بیماری آورده است. به عقیده برخی مانند تاج‌بخش (۱۳۹۰: پانزده) ژاغر نامی فارسی است که جرجانی برای بیماری گواتر برگزیده است.

ریاحی / ریاحی

در دستنویس «اس» از کتاب ذخیره خوارزمشاهی، «ریاحی» و در دستنویس «س»، «ریاحی» به عنوان نوعی کافور آمده است (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۶۴۹). در لفظ درست این واژه در میان فرهنگ‌نویسان اختلاف زیادی وجود دارد. برخی آن را «ریاحی» گفته‌اند مانند ناظم‌الاطبا، و دیگران آن را «ریاحی» دانسته‌اند و آن را منسوب به «ریاح» که نام گربه‌ای است، کرده‌اند و گفته‌اند که از این گربه عطر کافور گرفته می‌شود. در منتهی‌الارب آمده است: «نام جانوری است مانند گربه که عطر زیاد از آن می‌گیرند. دمیری در حیوة‌الحیوان گفته این درست است و جوهری چنین پنداشته که رباح نام جانور کوچکی است که از آن کافور گیرند و آن را در نسخه‌ای به خط خودش نوشته است و آن عجیب است، زیرا که کافور صمغ درختی است در هند که در داخل چوب قرار می‌گیرد و اگر تکان داده شود صدا می‌کند و می‌ریزد و ریاحی نوعی از آن است. جوهری بعد که به اشتباه خود پی برده، گفته رباح شهری است که از آن کافور به دست آید؛ ولی آن هم وهمی بیش نیست» (نقل از دهخدا، ذیل ریاح).

گربه‌ای را که از قسمتی از بدن او عطری می‌گیرند، «زباد» گویند و اصولاً کافور از درخت گرفته می‌شود نه از جانور؛ به این ترتیب به نظر می‌رسد که فرهنگ‌نویسان معنایی برای این لفظ بر ساخته‌اند و رباح را گربه‌ای تصور کرده‌اند که از آن کافور می‌گیرند و آن را با لفظ زیاد مخلوط کرده‌اند؛ درحالی که این درست نیست و مؤلف آندراج هم به این مطلب اشاره‌ای کرده است.

کازمیرسکی مصحح دیوان منوچهری نیز می‌گوید: کافور ریاحی غلط است و صحیح ریاحی است. چون کافور از رباح یعنی حیوانی مانند گربه نیست، بلکه کافور خوب از قیصور است که بر طبق افسانه شاه آنجا ریاح، نام آن را یافت (نقل از دهخدا، ذیل ریاحی). البته معلوم نیست وجه تسمیه‌ای که کازمیرسکی آورده بر چه پایه‌ای است، بنابراین به آن نمی‌توان اطمینان نمود. همچنان که دهخدا می‌گوید: «این که می‌گویند رباح نام محلی یا پادشاهی است، به گمان من بی‌اصل است؛ تنها جایی که به نام رباح هست قلعه‌ای است به اندلس از اعمال طلیطله [تولدو] و آنجا مشهور به داشتن کافور نیست و کافور ریاحی، یا عطر زیاد است و یا کافوری که بوی زیاد دهد، یا برای جودت آن کافور را ریاحی گویند، یعنی کافوری خوشبوی‌تر» (دهخدا، ذیل ریاحی). بنابراین مسلم می‌شود که ریاح یا ریاح نه نام جانوری مانند گربه است و نه نام منطقه‌ای که از آن کافور به دست می‌آید. درهرحال کافور ریاحی یا ریاحی نوعی از کافور است که وجه تسمیه آن مشخص نیست و تنها می‌توان گفت «ریاحی» در دستنویس‌ها و فرهنگ‌های معتبر بیشتر آمده است و بر صورت «ریاحی» ترجیح دارد.

چمنده

چمنده دو بار در ذخیره آمده است: «خوردن او مضرت گزیدن چمنندگان زیانکار را سود دارد» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۸۹)؛ «درد گزیدن چمنندگان بد بنشانند» (همان: ۶۵۵). در واژه‌نامه‌ها دو معنی برای چمنده آمده است که نزدیک به هم‌اند: ۱. صفت کسی که با ناز و خرامان راه می‌رود و چمان هم بدین معناست؛ ۲. صفت اسب یا هر مَرگَب خوش‌رفتار. ولی مسلماً این واژه به این دو معنی در متن ذخیره به کار نرفته است.

این واژه صفت فاعلی از مصدر چمیدن است؛ یکی از معانی چمیدن، به چپ و راست رفتن و پیچ‌وخم خوردن است که حرکت خزندگان را نیز شامل می‌شود؛ بنابراین چمنده در این عبارات به معنای خزنده یا حشراتی مانند کژدم و رتیل آمده است. در نتیجه به معنای بالا باید هر نوع خزنده یا حشره را نیز اضافه نمود.

پَرَاژَدَه

این واژه دو بار در ذخیره آمده‌است: «نان پَرَاژَدَه پاکیزه بریان کرده، بکوبند و بسایند نرم» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۳: ۱۲۳۵)؛ «پس نان سمید پَرَاژَدَه ده درم‌سنگ خُرد کنند و سی درم‌سنگ دوغ بر این نان کنند و بنهند تا آغشته شود و بدهند تا بخورد» (همان، ج ۴: ۱۹۲۱). در برهان «پَرَاژَدَه» پاره‌ای از خمیر که برای تکه‌ای نان، گرد و گلوله کنند، معنی شده و در جهانگیری و رشیدی آرد خمیر کرده‌ای که به جهت نان گرد سازند، آمده‌است. معرَب این واژه «فَرَزْدَق» است که به معنی «گرده نانی که در تنور افتد» در منتهی‌الارب و اقرب‌الموارد وارد شده‌است.

در دستنویس «اس» این واژه به همین شکل، یعنی با «پ» (از معدود دفعاتی است که کاتب از «پ» استفاده کرده‌است)، تشدید ر، ژ، آ و ذال فارسی آمده و در دستنویس «س» نیز با ذال فارسی است؛ در نتیجه تلفظ آن با فتحه روی «ز» صحیح است و تلفظ معرَب آن هم باید «فَرَزْدَق» باشد که احتمالاً در طول زمان به «فَرَزْدَق» تغییر یافته‌است. این واژه احتمالاً از دو واژه «پر / پزه + آژده» تشکیل شده‌است؛ پر یا پزه به معنی تکه و پاره‌ای از هر چیز و «آژده» به معنی سوراخ‌شده، کنده‌شده، تکه‌شده و اندودشده در فرهنگ‌ها معنی شده‌اند؛ اما در اینجا تکه‌شده معنای بهتری دارد؛ بدین ترتیب می‌توان این واژه را تکه کنده‌شده یا هر چیز تکه‌شده معنی کرد؛ بنابراین معنی آن با توجه به آنچه در ذخیره آمده، نان پاره یا تکه‌تکه‌شده می‌شود که اگر معانی برهان و منتهی‌الارب را جمع کنیم به آن می‌رسیم. البته با توجه به این که در این واژه‌نامه‌ها شاهی برای معنی «پرازده» نیامده‌است، بهتر است این معنای جدید را با شاهد ذخیره درست‌تر بدانیم. همچنین تلفظ این واژه در فرهنگ‌ها به‌درستی نیامده و دستنویس‌های «اس» و «س» شکل صحیح این واژه و تلفظ درست آن را به ما نشان می‌دهند.

بَرکرده

«وی را قلیه گندنا و آبکامه و روغن زیت برکرده پیش از طعام خوردن موافق باشد» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۸۹۰). «برکرده» در واژه‌نامه‌ها افروخته، بلندکرده، از حفظ کرده، از بیخ برکنده و بیرون کرده معنی شده‌است که هیچ یک بر جمله مورد بحث منطبق نیستند. از طرفی آن را «پر کرده» هم نمی‌توان خواند، زیرا آن هم معنی نمی‌دهد. فعل برکردن نیز علاوه بر معنای ذکرشده در بالا به معنایی چون: مالیده و فرستاده هم آمده‌است که باز مشکلی را حل نمی‌کند.

با توجه به جمله به نظر می‌رسد که این واژه به معنای پرورده یا برگزیده باشد؛ یعنی روغن زیتون پرورده یا برگزیده پیش از طعام خوب است. احتمال آن که این واژه مصحّف «پرورده» نیز باشد، وجود دارد؛ اما مصحّف شدن این واژه در هر دو دستنویس معتبر ذخیره کمی دور از ذهن است و این احتمال را ضعیف می‌کند.

طاق

در ذخیره آمده‌است: «اگر حاجت آید، کافوربوی با آن یار کنند و آب بید و آب برگ خُرفه و آب طاق رز دهند» (همان، ج ۲: ۸۸۶). در منتهی‌الارب طاق به معنای آزاددرخت آمده‌است؛ ولی با این معنا در ترکیب «طاق رز» ارتباطی بین طاق و رز ایجاد نمی‌شود. دهخدا در لغت‌نامه بدون ذکر منبع آورده‌است: «در تداول جنوب خراسان (گناباد) طاق را هم بر درخت مو و تاک اطلاق کنند و هم آن را به معنی درختی صحرائی به کار برند که برای سوختن است»؛ مشخص است که این جزو معنایی است که خود دهخدا آورده و از فرهنگ دیگری نیست. رواقی نیز معنای دوم دهخدا را برای طاق آورده: «گونه‌ای درخت که چوب آن آتشی دیرپای دارد» (۱۳۸۱: ۲۵۰) که بدین معنی، صورت دیگری از «تاغ» است و در این عبارت چندان مفید معنی نیست.

بدین ترتیب معنای دوم دهخدا هم کنار می‌رود و تنها با توجه به معنای اول، طاق با رز ارتباط پیدا می‌کند. در دستنویس «س» نیز «آب تاک طاق رز» آمده‌است که این احتمال را قوت می‌بخشد. بنابراین «طاق» در این عبارت ذخیره، هم معنای نخستی که دهخدا آورده را تأیید می‌کند، هم تلفظ یا صورت دیگری از «تاک» را نشان می‌دهد که جرجانی از آن استفاده کرده‌است. نکته دیگر آن که در این عبارت، رز به معنای تاکستان و باغ انگور است و معنی عبارت چنین می‌شود: آب تاک تاکستان بدهند.

شگالیدن

«اگر غشی افتد، او را بیدار کنند و رخسار او بشگالند و بخلند» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۴: ۲۰۰۹). فعل «شگالیدن / شگالیدن» در فرهنگ ناظم‌الاطلبا و دهخدا به معنای سگالیدن و اندیشیدن آمده‌است که این معناها در این عبارت به کار نمی‌آیند. به نظر می‌رسد این فعل، صورت دیگری از فعل «شخالیدن» است که در فرهنگ سروری و برهان به معنای شخاییدن، خراشیدن و خلانیدن آمده‌است. فرهنگ غیث‌اللغات و فرهنگ نظام نیز این واژه را از سروری نقل کرده‌اند. معنای این واژه با توجه به متن مشخص است و هم معنای شخالیدن می‌باشد. بدین ترتیب این واژه معنای دیگری دارد که با معنای آن در ناظم‌الاطلبا یکی نیست و نیز صورتی که در ذخیره آمده از فرهنگ‌ها جا مانده‌است. در نتیجه این واژه را می‌توان در گروه چهارم واژه‌ها نیز قرار داد.

چغندراب، شلغم‌آب، شلماب

در ذخیره آمده‌است: «دیگر آن که بیشتر خوردنی‌ها می‌پیوسانند، پس می‌بخورند، چون: ترینه و چغندراب و شلغم‌آب و ماهی تازه و خشک» (همان، ج ۱: ۲۵). واژه «شلغماب» و «چغندراب» در فرهنگ‌های قدیم نیامده‌است؛ مرحوم دهخدا در معنی «شلغماب» آورده: «شلغم پخته در سرکه و آب نهاده و خردل در آن کرده». سپس در ادامه می‌گوید: «شلغماب را که در ذخیره خوارزمشاهی ذکر شده نمی‌دانم چیست، ولی چغندر را در زمان ما در دوغ کشک یا ماست، ورق کرده چند روزی می‌دارند تا ماست یا کشک رنگ چغندر می‌گیرد و پس می‌خورند و شاید در بعض ولایات مثلاً در عراق عرب با شلغم نیز همین می‌کنند». او «چغندرآب» را هم با «ق» در لغت‌نامه‌اش آورده و نوشته‌است: «معنی این لغت به درستی دانسته نشد، لیکن در زمان ما چغندر پخته را ورق کرده در ماست یا سرکه یا کشک ریزند و آن را تا مدتی نگاه توان داشت». شاید چغندراب و شلغم‌آبی که جرجانی آورده همانی باشد که ایشان می‌گوید؛ ولی به احتمال زیاد منظور جرجانی چغندر و شلغم ریزشده و پخته‌شده در آب بوده‌است که ممکن است با ادویه‌های دیگر هم آمیخته شده باشند.

در جای دیگری از کتاب ذخیره آمده‌است که «شلماب که از نان کنند اگر شور باشد تشنگی آرد» (همان، ج ۲: ۵۶۳). شلم یا شلم در واژه‌نامه‌ها به معنای کلی «صمغ» آمده‌است که به نظر نمی‌رسد ارتباطی با شلماب داشته باشد. در فرهنگ سروری، شلماب و شلمابه هر دو «شلغم در آب جوشانیده» معنی شده‌اند و همچنین است در فرهنگ رشیدی ذیل شلم. در برهان قاطع نیز تنها شلمابه آمده به همین معنا و شلماب آورده نشده‌است. در این فرهنگ‌ها برای همین معنی بیت زیر به‌عنوان شاهد آورده شده که در آندراج به سراج‌الدین قمری نسبت داده شده‌است:

سفیدی و ترشی چو شلماب کهنه ولی چون فقع کوزه سرد و گرانی

اما این معنی با آنچه در ذخیره آمده‌است، هم‌خوانی ندارد. در فرهنگ ناظم‌الاطلبا با تلفظ شلماب، دو معنی برای این واژه ذکر شده‌است: یکی آبجو و ماء‌الشعیر؛ دیگر نان سوخته جوشانیده با کمی آب و شکر یا عسل؛ ولی در این فرهنگ شاهدهی برای این معنی‌ها آورده نشده‌است. در هدایة‌المعلمین

نیز آمده است: «از جو فقاغ کنند وز گندم شلماب؛ و بجشگان بیشتر بنکوهیده‌اند مر این هر دو را و گفته‌اند سودا کند و جذام آرد» (اخوینی، ۱۳۷۱: ۱۶۸). با توجه به این عبارت، گویا شلماب چیزی مانند آبجو و فقاغ بوده است که از آب یا تخمیر گندم می‌گرفتند. بی‌تی نیز که در بالا به‌عنوان شاهد برای شلماب در واژه‌نامه‌ها آمده، به این معنی نزدیک است، نه معنی شلغم پخته‌شده.

بنابراین با توجه به عبارت ذخیره که گفته است شلماب از نان درست می‌شود، می‌توان معنای دومی را که در ناظم‌الاطبا برای شلماب آمده درست دانست. همچنین تلفظ صحیح این واژه را نیز باید از ناظم‌الاطبا جست؛ یعنی شلماب.

ترابنده

جرجانی (۱۳۹۵، ج ۲: ۴۷۹) می‌گوید: «هوای نیک هوایی صافی باشد که هیچ چیز غریب با وی آمیخته نباشد چون: بخار دریاها و آبدان‌ها و خندق‌ها و بییشه‌ها و زمین‌های ترابنده که به زبان خوارزمی زفات گویند». دو واژه در این عبارت وجود دارد که قابل بررسی است؛ یکی واژه «ترابنده» و دیگری «زفات». «ترابنده» از مصدر تراویدن یا تراویدن می‌آید و در فرهنگ‌ها تنها مصدر آن آمده است؛ اما دهخدا آن را جداگانه آورده و معنای آن را «تراوش‌کننده و آن که تراوش کند» دانسته است. این واژه سه بار دیگر در ذخیره آمده است: «اما اسباب زندرونی چون سوءالمزاج گرم و خشک بود یا سوءالمزاج سرد و خشک یا سوءالمزاج تر که رگ‌ها بدان سبب نرم و آغشته و ترابنده و نازک شود» (همان، ج ۵: ۲۵۸۲)؛ «سوزش شیرینه بیشتر از سوزش سعه باشد و ترابنده‌تر از سعه بود» (همان: ۲۷۲۹)؛ «اگر خلط، تیز و رقیق بود، پریون ترابنده و خَلنده و سوزان بود و اگر خلط غلیظ و سودایی بود، پریون خشک بود» (همان: ۲۷۳۶). این واژه در این عبارات، همان معنای دهخدا را تأیید می‌کند؛ ولی در نمونه اول به نظر می‌رسد که منظور مؤلف، زمین‌هایی است که در آنها آب جمع می‌شود و به دلیل ماندگی آب، دارای بخارها و رطوبت زیادی می‌شوند؛ مانند مرداب‌ها، تالاب‌ها یا آبگیرهای جوشان و گرم.

واژه «زفات» که در دستنویس «اس» آمده، در واژه‌نامه‌ها یافت نشد و «زناف» که در دستنویس «س» آمده است، تنها در لغت‌نامه دهخدا توسط خود مرحوم دهخدا معنا شده و آن هم به حدس و گمان: «شاید از زن به معنی زننده و آف به معنی آب باشد»؛ مشخصاً ایشان این واژه را از دستنویسی از ذخیره برداشت کرده‌اند و با توجه به دستنویس اس، احتمالاً صورت زفات درست‌تر باشد. در حال این واژه در فرهنگ خوارزمی نیز یافت نشد.

۴-۴. واژه‌های آشنا با صورت‌های دیگر

خشکار

نان خُشکار چندین بار در ذخیره خوارزمشاهی آمده است (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۲۷). در دستنویس «اس» اکثراً «خشکار» (خشک‌آرد) آمده که با توجه به معنای خُشکار که آرد سبوس‌دار است، شاید درست‌تر باشد؛ ولی در فرهنگ‌ها اعم از فارسی یا پهلوی «خشکار» یا «خشک‌آرد» نیامده است. پُل هُرن اصل خشکار را از خشکار (xuškārd) دانسته که در لهجه‌ها ārd به جای ārd آمده است و می‌گوید در پهلوی «xuškār» است (نقل از معین، حاشیه برهان قاطع). با توجه به این دلایل می‌توان «خشکار» یا «خشک‌آرد» را صورت کهن‌تری نسبت به «خشکار» دانست که به مرور زمان واج «د» از پایان آن افتاده است.

ونیژه / ونیزه / ونیچه

در ذخیره نام فارسی حبه‌الخضرا یک بار «ونیژه» آمده (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۶۰۱) و در جای دیگر تنها در دستنویس «اس» نام پارسی آن «ونیچه» آمده است (همان: ۷۲۱). در حاشیه دستنویس «اس» شخصی غیر از کاتب «ونیژه» را خط زده و بالای آن نوشته: «نمشک»، و اضافه کرده است:

«و نیزه صمغ او باشد».

دو صورت «و نیزه / و نیزه» و «و نیچه» در فرهنگ‌ها نیامده؛ اما واژه «و نیزد / و نیزد / و نیزد»، به معنی صمغ حبه‌الخضرا وجود دارد؛ این واژه از دو واژه «و ن» به معنی درخت حبه‌الخضرا و «زُد» به معنی صمغ تشکیل شده که معنای آن را توجیه می‌کند. شاید و نیچه از «ون» به‌علاوه پسوند کوچک‌ساز «چه» ساخته شده باشد و واج «ی / ی» برای راحتی تلفظ بدان اضافه شده و در «و نیزه»، «چ» به «ز» تبدیل شده باشد؛ بدین ترتیب معنای و نیچه درخت حبه‌الخضرای کوچک می‌شود. در هر حال دو واژه «و نیزه» و «و نیچه»، یا به معنی حبه‌الخضرای کوچک هستند یا مصحّف «و نیزد» که مؤلف، آن را به معنی حبه‌الخضرا آورده‌است.

«نمشک» نیز که در حاشیه دستنویس «اس» آمده با توجه به معانی آن در واژه‌نامه‌ها (شیرخام، سرشیر، مسکه)، درست نمی‌نماید و شاید صحیح آن «بنمشک» باشد که این واژه نیز به نقل از لغت‌نامه دهخدا تنها در نزهة القلوب به معنای حبه‌الخضرا آمده‌است. بدین ترتیب چند احتمال به وجود می‌آید: یکی آن که «بنمشک» درست بوده‌است و «نمشک» اشتباه؛ دوم آن که «نمشک» به معنای حبه‌الخضرا بوده و از فرهنگ‌ها جا مانده‌است و «بنمشک» مصحّف آن است؛ سوم آن که هر دو صورت درست بوده‌اند و هر یک در شهری استفاده می‌شده‌است.

آبچار / آبچار

این واژه تنها یک بار در دستنویس «اس» به جای واژه ابزار آمده‌است: «اندام پیشین او به سرکه بپزند و ابچارها اندرکنند» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۵۴۷). معنی ابزار در این عبارت، چاشنی است. «ابزار» در پهلوی به‌صورت‌های «abzār»، «afzār» و «afčār» آمده‌است (مکنزی، ۱۳۷۳: ۱۸۱) و (فرهوشی، ۱۳۸۱: ۱۹)؛ صورت اخیر نشان می‌دهد که یکی از شکل‌های این واژه «افچار» یا «افچار» بوده و با توجه به نزدیکی دو واج «ف» و «ب»، می‌توان «ابچار / ابچار» را صورت دیگری از این واژه دانست. صورت «ابچار» در گویش تفرشی نیز وجود داشته‌است و در معنی «بخش چوبی ابزار شخم‌زنی» به کار می‌رفته یا هنوز به کار می‌رود (آذری، ۱۳۸۷: ۱۰)؛ بنابراین این واژه را می‌توان صورت کهنی از «ابزار» دانست که در قرن ششم هنوز در برخی گویش‌ها به کار می‌رفته و در واقع همین صورت است که به «آچار» به معنی چاشنی هم تبدیل یافته‌است.

از آنجاکه این صورت، تنها یک بار در دستنویس «اس» آمده، نشان می‌دهد که این شکل در حال از بین رفتن بوده‌است. در متن ذخیره به دلیل آن که این واژه در فرهنگ‌ها به این صورت نیامده بود، واژه «ابزار» که در دیگر دستنویس‌ها آمده بود، ترجیح داده شد.

خرتود / خرتو

واژه «خرتود» چندین بار در ذخیره آمده‌است و گاهی در دستنویس «س» به شکل «خرتو» نوشته شده‌است (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۳: ۱۲۶۰). هیچ‌کدام از این دو صورت در واژه‌نامه‌های قدیم نیامده و تنها در لغت‌نامه دهخدا با توجه به برخی دستنویس‌های ذخیره، مدخل «خرتو» وارد شده‌است که درباره آن آمده: «ظاهراً نام گیاهی است و مؤلف لغت‌نامه آن را شکل غلط خربق تشخیص داده‌اند»؛ در ادامه نیز از همین کتاب ذخیره خوارزمشاهی شواهدی برای آن آورده شده‌است. در حالی که این واژه صورت دیگری از واژه «خرتوت» است. خرتوت به معنی توت بزرگ یا توت نر، در دستنویس‌های کهن به شکل‌های مختلف یعنی «خرتود»، «خرتوت» و «خرتوذ» نوشته شده و گویا به شکل «خرتو» تنها در دستنویس «س» و برخی دیگر از دستنویس‌های ذخیره خوارزمشاهی که احتمالاً مادر آنها همین دستنویس بوده، آمده‌است.

صورت «خرتود» نیز که در دستنویس «اس» با ذال فارسی نوشته شده، شکل دیگری از «خرتوت» است که در فرهنگ‌ها نیامده‌است. در هر حال این دو

صورت، تلفظ‌هایی قدیم از واژه «خرتوت» هستند که در برخی دستنویس‌ها باقی مانده‌اند و مشخص است که شکل متداولی نبوده‌اند و احتمالاً مربوط به گویش‌ها و لهجه‌های ایران بزرگ یا کاتب هر یک از دستنویس‌ها هستند.

گویگرد

در ذخیره آمده‌است: «داروهایی است که اندر این علت دود کنند، چون گویگرد و زرنیخ» (همان، ج ۴: ۱۸۶۶). گوگرد به شکل «گویگرد» در واژه‌نامه‌ها نیامده، ولی در دستنویس «اس» دو بار بدین شکل نوشته شده‌است. شکل پهلوی آن نیز با «و» مجهول (gōgird) به همین شکل است؛ از آنجاکه این واژه به احتمال زیاد از ترکیب «گوی + گرد» تشکیل شده و در پهلوی نیز این دو واژه به شکل (gōy) و (gird) آمده‌اند (مکنزی، ۱۳۷۳)، به نظر می‌رسد این نوع صورت و تلفظ از این واژه حتی کهن‌تر از صورت پهلوی آن باشد. در نتیجه می‌توان احتمال داد که شکل «گویگرد» هنوز در میان گویشوران کاتب دستنویس «اس» رایج بوده‌است.

فرداد / فرداد

«روز دوم به دو دفعه خون دیگر بیرون کردم، از بهر آنکه قوت مرد بر جای بود و فرداد این روز، ماءالجین دادم بی افثیمون» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۳: ۱۳۳۷). در دستنویس «اس» «فرداد» با ذال پارسی آمده و این صورت به معنی فردا در فرهنگ‌ها نیامده‌است. ریشه فردا در پهلوی «فرتاگ» (fratâg) است (مکنزی، ۱۳۷۳) و نمی‌توان گفت واج «گ» به «ذ» پارسی تبدیل شده‌است، زیرا این دو واج از نظر آواشناسی از هم دورند. همچنین احتمال آن که کاتب در این مورد خطا کرده باشد و واژه را اشتباه نوشته باشد، بسیار کم است؛ همچنان که رواقی نیز با شاهی از تاریخ طبرستان این صورت را تأیید می‌کند: «انس گفت رسول الله علیه الصلوه و السلام فرداد را از هیچ چیز از مأکولات ادخار نکردی» (۱۳۸۱: ۲۶۱)؛ در نتیجه احتمالاً این واژه مربوط به لهجه یا گویش خاصی از طبرستان و گرگان بوده‌است که صورتی کهن از این واژه را به دست می‌دهد.

یام

«از شیر خر کنند یام از شیر بز کنند» (جرجانی، ۱۳۹۵، ج ۴: ۲۱۷۰). لفظ «یا» در پهلوی به صورت‌های «aivap» / «ēvap» (فروه‌وشی، ۱۳۸۱) و «ayāb» (مکنزی، ۱۳۷۳) آمده‌است؛ اما در این فرهنگ‌ها مشخص نیست که کدامیک قدیم‌تر است یا برای فارسی پهلوی است یا پهلوانیک (اشکانی). در حال واژه «یام» که تنها در دستنویس «اس» آمده، به آنچه در فرهنگ مکنزی وارد شده، نزدیک‌تر است؛ زیرا واج «ب» به «م» نزدیک است و احتمالاً از بقایای همین واژه باشد، چنان که در آن «ب» به «م» تبدیل شده و «آ» در ابتدای واژه مانند بسیاری واژه‌های مشابه افتاده‌است.

۵. نتایج

این پژوهش نشان می‌دهد که هنوز در زبان فارسی و همچنین فرهنگ‌ها و لغت‌نامه‌های فارسی واژه‌هایی وجود دارند که به آنها پرداخته نشده‌است و به گونه‌ای از این فرهنگ‌ها جا مانده‌اند. ضرورت بازنمایی و تحقیق در معنا و ساختار این نوع واژه‌ها در زبان فارسی برای گسترش لغات زبان فارسی و آسان‌سازی کار پژوهشگران بسیار احساس می‌شود. در این پژوهش مشخص شد که واژه‌های مختلفی در متون کهن ما از جمله ذخیره خوارزمشاهی وجود دارد که می‌توان با استفاده از دستنویس‌های کهن فارسی، آنها را یافت و معنا، تلفظ و ساختار آنها را مورد بررسی قرار داد. این گونه واژه‌ها را می‌توان به دسته‌های مختلفی تقسیم کرد. در این مقاله ما آنها را به چهار دسته تقسیم کردیم: ۱. واژه‌های بسیط یا ساده‌ای که در فرهنگ‌ها نیامده‌اند؛ ۲. ترکیب‌هایی که در فرهنگ‌ها وارد نشده‌اند؛ ۳. واژه‌هایی که در فرهنگ‌ها آمده‌اند، ولی معنا یا تلفظ آنها در متن متفاوت است؛ ۴. واژه‌هایی آشنا با صورت‌های کهن‌تر. در یافتن معنا، ساختار و تلفظ این واژه‌ها به فرهنگ‌های مختلف فارسی، عربی، پهلوی و انگلیسی مراجعه شد و سعی شد بهترین

و دقیق‌ترین معنا بازنمایانده شود. این پژوهش برخی واژه‌های فراموش‌شده یا جامانده از فرهنگ‌های فارسی را نشان می‌دهد و گستره واژه‌های زبان فارسی را به ما می‌نماید. همچنین نشان‌دهنده ساختار و زنجیره تحول برخی واژه‌ها و نیز شکل‌های مختلف یا کهن یک واژه در طول تاریخ زبان فارسی است. نتایج این‌گونه پژوهش‌ها می‌تواند راه پژوهشگران و مصححان متون کهن فارسی را هموارتر سازد و آنها را در کشف معنای واژه‌های ناشناخته و کهن یاری رساند.

منابع

- آذرلی، غلامرضا (۱۳۸۷) فرهنگ واژگان گویش‌های ایران، تهران: هزار کرمان.
- آریان‌پور کاشانی، منوچهر (۱۳۸۴) فرهنگ ریشه‌های هند و اروپایی زبان فارسی، اصفهان: جهاد دانشگاهی واحد اصفهان.
- آموزگار، ژاله و احمد تفضلی (۱۳۸۹) زبان پهلوی: ادبیات و دستور آن، تهران: انتشارات معین.
- ارشادی، عیدی محمد (۱۳۸۸) فرهنگ بختیاری، تهران: انتشارات آرون.
- اخوینی، ابوبکر ربیع بن احمد (۱۳۷۱) هدایة المتعلمین فی الطب، به اهتمام جلال متینی، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- ایزدینا، حمید (۱۳۶۷) فرهنگ لکی، تهران: مؤسسه فرهنگی جهانگیری.
- تبریزی، محمدحسین بن خلف (۱۳۴۲) برهان قاطع، به تصحیح محمد معین، ۵ جلد، تهران: کتابفروشی ابن سینا.
- جرجانی، سیداسماعیل (۱۳۹۵) ذخیره خوارزمشاهی، به تصحیح حسین علینقی و هادی نژادفلاح، ۶ جلد، تهران: سفیر اردهال.
- جرجانی، سیداسماعیل (۱۳۹۰) ذخیره خوارزمشاهی (چاپ عکسی از روی نسخه خطی کهن)، به کوشش حسن تاجبخش، تهران: امیرکبیر.
- حجازی‌کناری، سیدحسن (۱۳۷۴) واژه‌های مازندرانی و ریشه‌های آنها، تهران: ناشر مؤلف.
- حجتی نجف‌آبادی، یاسر، چترائی، مهرداد و محبوبه خراسانی (۱۳۹۸) «معرفی شرح فصوص الحکم محب‌الله اله‌آبادی و بررسی واژه‌های فارسی مهجور آن»، پژوهش زبان و ادب فارسی، ش ۵۳، ص ۷۵-۱۰۰.
- خامسی‌هامانه، فخرالسادات، محمدجواد شریعت، سیدمحمود الهام‌بخش (۱۳۹۱) «جستاری در کهن‌واژگان مشترک تفسیر قرآن کمبریج با اشعار سبک خراسانی»، متن‌شناسی ادب فارسی، ش ۲ (۱۴)، ص ۱۷-۳۸.
- داعی‌الاسلام، سیدمحمدعلی (۱۳۶۲) فرهنگ نظام، ۵ جلدی، تهران: دانش.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۰) فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ۴۵ جلد، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷) لغت‌نامه دهخدا، زیر نظر محمد معین، تهران: انتشارات دانشگاه تهران سازمان لغت‌نامه دهخدا.
- رازی، ابوالفتوح (۱۳۶۷) روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، به تصحیح محمد مهدی ناصح و محمدجعفر یاحقی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- رشیدی، عبدالرشید بن عبدالغفور (۱۳۳۷) فرهنگ رشیدی، به تصحیح محمد عباسی، ۲ جلد، تهران: انتشارات بارانی.
- رواقی، علی (۱۳۸۱) ذیل فرهنگ‌های فارسی، تهران: هرمس.
- سروری، محمدقاسم بن حاجی محمد (۱۳۳۸) فرهنگ مجمع‌الفرس یا سروری، به کوشش محمد دبیرسیاقی، ۳ جلد، تهران: کتابفروشی علی‌اکبر علمی.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد محدود بن آدم (۱۳۸۲) حدیقة الحقیقة و شریعة الطریقة، تصحیح مریم حسینی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- شاد، محمدپادشاه بن غلام محی‌الدین (۱۳۳۵) فرهنگ آندراج، به کوشش محمد دبیرسیاقی، ۷ جلد، تهران: انتشارات کتابفروشی خیام.
- شکیبی گیلانی، جامی (۱۳۶۳) واژه‌های پزشکی پارسی ذخیره خوارزمشاهی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی.

- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۸). تاریخ ادبیات در ایران، ۸ جلد، تهران: انتشارات فردوس.
- فروه‌وشی، بهرام (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی به پهلوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کیا، صادق (۱۳۳۰). واژه‌نامه گرجانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- گروه نویسندگان (۱۳۹۲). فرهنگ جامع زبان فارسی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- مکنزی، د.ن (۱۳۷۳). فرهنگ کوچک زبان پهلوی، ترجمه مهشید میرفخرایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- منصوری، یدالله (۱۳۸۴). بررسی ریشه‌شناختی فعل‌های زبان پهلوی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی (نشر آثار).
- منصوری، یدالله (۱۳۹۶). فرهنگ زبان پهلوی، ج ۲، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- موفق هروی، ابومنصور علی (۱۳۴۷). الابنیه عن الحقایق الادویه، تصحیح احمد بهمنیار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- نصری، گلپر (۱۳۸۹). «فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات سه کتاب ذخیره خوارزمشاهی»، به راهنمایی محسن محمدی فشارکی، رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان.
- نظامی عروضی، احمد بن عمر بن علی (بی‌تا)، چهارمقاله، به تصحیح محمد قزوینی و به کوشش محمد معین، تهران: انتشارات ارمغان.
- نقیسی (ناظم‌الاطبا)، علی‌اکبر (۱۳۵۵). فرهنگ نقیسی، با مقدمه محمدعلی فروغی، ۵ جلد، تهران: انتشارات کتابفروشی خیام.
- نیرومند، محمدباقر (۱۳۵۵). واژه‌نامه‌ای از گویش شوشتری، تهران: فرهنگستان زبان ایران.
- هدایت، رضاقلی‌خان (بی‌تا). فرهنگ انجمن‌آرای ناصری، تهران: کتابفروشی اسلامییه.
- هروی، محمدبن‌یوسف (۱۳۸۷). بحرالجواهر معجم الطب الطبيعي، قم: انتشارات جلال‌الدین.

References

- Akhweini, A. (2008). *Guide to Medical Students* (J. Matini, ed.). Mashhad: Ferdowsi University Publications. [In Persian]
- Amoozgar, J. & Tafazzoli, A. (2009). *Pahlavi Language: Its Literature and Grammar*. Tehran: Moein Publications. [In Persian]
- Arianpour Kashani, M. (2005). *Dictionary of Indo-European Roots of Persian Language*. Isfahan: Jihad of Isfahan University. [In Persian]
- Ayto, J (2005). *Word Origins: The Hidden Histories of English Words* (2nd edition). London: A & C Black.
- Azarli, G. (2008). *Dictionary of Iranian Dialects*. Tehran: Hezar Kerman. [In Persian]
- Da'ei al-Islam, S. M. (1983). *Nizam Dictionary*. (Vols. 1-5). Tehran: Danesh. [In Persian]
- Dehkhoda, A. (1998). *Dehkhoda Dictionary* (M. Moein, ed.). Tehran: Tehran University Press, Dehkhoda Dictionary Organization. [In Persian]
- Derayati, M. (1991). *Catalogue of Iranian Manuscripts (Fankha)*. Tehran: National Archives and Library Organization of the Islamic Republic of Iran. [In Persian]
- Ershadi, E. (2009). *Bakhtiari Literature*. Tehran: Arvan Publications. [In Persian]
- Farehvashi, B. (2002). *Persian to Pahlavi Dictionary*. Tehran: Tehran University Publications. [In Persian]
- Hedayat, R. (n.d.). *The Anjoman Araye Nasseri Dictionary*. Tehran: The Islamieh Bookstore. [In

- Persian]
- Hejazi-Kenari, S. H. (1995). *Mazanderani Words and Their Roots*. Tehran: Author's Publisher. [In Persian]
- Heravi, M. (1988). *Bahr al-Jawahir: The Encyclopedia of Natural Medicine*. Qom: Jalal al-Din Publications. [In Persian]
- Hojjati Najafabadi, Y.; Chatraei, M.; & Khorasani, M. (2019). "Introduction to the Commentary on the Fusūs al-Hakam by Mohibullah Allahabadi and a Study of its Abandoned Persian Words". *Persian Language and Literature Research*, (Serial No. 53): 75-100. [In Persian]
- Hornby, A. S. (2015). *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (9th ed.). Oxford University Press.
- Izadpanah, H. (2008). *Laki Literature*. Tehran: Jahangiri Cultural Institute. [In Persian]
- Jorjani, S. I. (2016). *Zakhire-ye Kharazmshahi* (H. Alinaghi & H. Nejadfallah, eds.) (Vols. 1-6). Tehran: Safir Ardehal. [In Persian]
- Jorjani, S. I. (2011). *Zakhire-ye Kharazmshahi* (photocopy of an old manuscript) (H. Tajbakhsh ed.). Tehran: AmirKabir. [In Persian]
- Khamesi-Hamaneh, F.; Shariat, M. J.; & Elhambakhsh, S. M. (2012). "A Study of Common Old Vocabularies of Cambridge Commentary of the Quran and Poems of Khorasani Style". *Persian Literature Textology*, 2 (Serial No. 14): 17-38. [In Persian]
- Kia, S. (1951). *Gorgani Dictionary*. Tehran: Tehran University Publications. [In Persian]
- Mackenzie, D. N. (1994). *A Short Dictionary of the Pahlavi Language* (M. Mirfakhraei, ed.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Mansouri, Y. (2005). *Etymological Study of Pahlavi Verbs*. Tehran: Persian Language and Literature Academy. [In Persian]
- Mansouri, Y. (2017). *Dictionary of Pahlavi Language*. (Vol. 2). Tehran: Shahid Beheshti University Press. [In Persian]
- Mowafaq Heravi, A. M. (1968). *Al-Abniyah an al-Haqayeq al-Adawiyyah* (A. Bahmaniyar ed.). Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Nafisi (Nazem al-Atebba), A. (1976). *Nafisi Dictionary* (M. A. Foroughi ed.) (Vols. 1-5). Tehran: Khayyam Bookstore Press. [In Persian]
- Nasri, G. (2010). *Dictionary of Terms and Definitions of the Three Books of Zakhire-ye Kharazmshahi* [PhD dissertation, Isfahan University]. [In Persian]
- Nezami Aruzi, A. (n.d.). *Four Articles (Chahar Maghale)* (M. Qazvini & M. Moein, eds.). Tehran: Armaghan Press. [In Persian]
- Niroumand, M. B. (1976). *A Dictionary of the Shushtari Dialect*. Tehran: Persian Language and Literature Academy. [In Persian]
- Raazi, A. (1988). *Rawdh al-Janan and Ruh al-Janan in the Interpretation of the Quran*. (M. M. Naseh & M. J. Yahaghi, eds.). Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Rashidi, A. (1958). *Rashidi Dictionary* (M. Abbasi, ed.) (Vols. 1-2). Tehran: Barani Publications. [In Persian]

- Rawa'ghi, A. (1962). *Appendix of Persian Dictionaries*. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Sadeghi, A. A. et al. (2013). *Comprehensive Dictionary of Persian Language*. Tehran: Persian Language and Literature Academy. [In Persian]
- Safa, Z. (1999). *History of Literature in Iran*. (Vols. 1-8). Tehran: Ferdows Publications. [In Persian]
- Sana'i Ghaznavi, A. (1963). *Hadiqat al-Haqiqat and Shariat al-Tariqat* (M. Hosseini, ed.). Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
- Shad, M. (1966). *Farhang Anandraj* (M. Dabir Siyaghi, ed.). (Vols. 1-7) Tehran: Khayyam Bookstore. [In Persian]
- Shakibi Gilani, J. (1984). *Persian Medical Terms of the Kharazmshahi Collection*. Tehran: Institute for Medical History Studies. [In Persian]
- Sorouri, M. (1969). *Majma' al-Fors or Sorouri Dictionary*. (M. Dabir Siyaghi, ed.) (Vols. 1-3). Tehran: Ali Akbar Elmi Bookstore. [In Persian]
- Tabrizi, M. (2013). *Burhan Qateh* (M. Moein, ed.) (Vols. 1-5). Tehran: Ibn Sina Bookstore. [In Persian]